

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 1915—1916 ԹԹ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ՝

ՀՀ ԳԱՍ. ակադեմիկոս Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Արևմտահայերի 1915—1916 թթ. ցեղասպանության՝ Մեծ Եղեռնի մասին, ինչպես հայտնի է, գոյություն ունի հարուստ գրականություն: Դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գրվեցին և հրապարակվեցին արժեքավոր աշխատություններ, որոնցում լուսաբանված են հայ ժողովրդի այդ մեծ ողբերգության պատմության շատ էջերը: Ծշմարտությունը բացահայտող գրքերով ու հոդվածներով հանդես եկան ոչ միայն հայազգի հեղինակներ, այլև ռուս, անգլիացի, ֆրանսիացի, ամերիկացի, գերմանացի և այլ ժողովուրդների գիտնական պատմաբաններ ու առաջավոր հրապարակախոսներ: Հայ ընթերցողն այսօր էլ հարգանքով ու երախտագիտությամբ է արտասանում լորդ Զեյմս Բրայսի, Առնոլդ Թոյնբիի, Յուրի Վեսելովսկու, Վալերի Բրյուսովի, Անատոլ Ֆրանսի, Անրի Բարբիսի, Հենրի Մորգենթաուի, Հերբերտ Ադամս Հիբբոնսի, Յոհանես Լեփսիուսի, Արմին Վեգների և բազմաթիվ այլ ազնիվ ու արի մարդկանց անունները: Ավագ սերնդի այդ ներկայացուցիչներին ավելի ուշ փոխարինեցին երիտասարդ ուսումնասիրողներ, որոնք, շարունակելով նախորդների գործը, լույս բնծայեցին գիտական նոր աշխատություններ: Ես այստեղ չեմ թվում անուններ, քանի որ նրանք մեզ լավ հայտնի են:

Վերջին տարիներին տեղի ունեցան միջազգային գիտաժողովներ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում: Հիշենք, օրինակ, որ հինգ տարի առաջ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախաձեռնությամբ 1990 թ. ապրիլին, Երևանում, կայացավ միջազգային գիտաժողով նվիրված հայերի ցեղասպանության պատմության և տեսության հարցերին: Գիտաժողովում զեկուցումներով հանդես եկան մեծ թվով անվանի մասնագետներ Հայաստանից, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից, Ավստրիայից, Գերմանիայից, Եգիպտոսից, Իտալիայից, Իսրայելից, Կանադայից, Ռուսաստանից, Ֆրանսիայից և մի շարք այլ երկրներից: Ինչպես մյուս միջազգային, այնպես էլ այդ գիտաժողովը զգալի չափով նպաստեց հայերի ցեղասպանության պատմության շատ հարցերի լուսաբանմանն ու մեկնաբանմանը²:

Սակայն, ընդգծելով ու լիովին ընդունելով կատարված դրական մեծ գործը, այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ Մեծ Եղեռնի պատմության մի շարք հարցեր դեռևս կարիք ունեն հանգամանալից ուսումնասիրության: Ավելին. քննարկվող խնդրի վերաբերյալ հրապարակված որոշ աշխատություններում առկա են զգալի թերություններ ու սխալներ: Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը:

1 Հոգվածի համառոտ տեքստը ղեկուցված է Մեծ Եղեռնի 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովում, որը տեղի ունեցավ Երևանում 1995 թ. ապրիլի 21—23-ին:

2 Միջազգային այդ գիտաժողովի մասին մանրամասն ինֆորմացիա տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում», տե՛ս 1990, № 2:

Առաջին. երիտթուրքերի՝ իթթիհադականների մասին տարբեր լեզուներով գրված մի շարք աշխատություններում անբավարար է լուսաբանվել 1909—1914 թթ. նրանց վարած քաղաքականությունը ազգային հարցում: Մասնավորապես, չեն բացահայտված երիտթուրքերի այդ տարիներին ունեցած հակահայկական ծրագրերը: Հաճախ մոռացության են տրվել կիլիկիահայերի կոտորածները: Հարկ եղած խորությամբ չեն ուսումնասիրված Սալոնիկ քաղաքում երիտթուրքերի 1910—11 թթ. կայացած գաղտնի խորհրդականությունների և համագումարի խիստ ազգայնամտական, շովինիստական բնույթի որոշումները, որոշումներ, որոնցում արտահայտված են իթթիհադականների պանիսլամիստական, պանթուրքական ծրագրերը ինչպես հայերի, այնպես էլ բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Գաղտնիք չէ, որ գլխավորապես հենց այդ որոշումները կանխորոշեցին 1915—16 թթ. ցեղասպանությունը: Պետք է ավելացնել, որ շատ աշխատություններում անտեսվել ու չեն հիշատակվել բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ արդեն 1912—13 թթ. երիտթուրքերը գործնական բայեր են կատարել հայերի համընդհանուր կոտորածներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Այդ մասին կան հարուստ նյութեր և կարևոր վկայություններ ինչպես պետական արխիվներում, այնպես էլ իր ժամանակի պարբերական մամուլում: Կարծում եմ ավելորդ չէ բերել մի քանի օրինակ:

Դեռևս 1911 թ. հոկտեմբերի 8-ին Ռուսաստանի ղեսպանր Կ. Պոլսում իր արտաքին գործոց մինիստրությանը ուղղած շտապ հաղորդման մեջ նշում էր այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի հայ բնակչության նկատմամբ խիստ ուժեղացել են հայաթանքները, որ հայերի սպանություններն ու թալաններ, բռնի իսլամացումը և այդ կարգի այլ գործողությունները դարձել են ավելի հաճախակի: Առանձնապես ընդգծվում էր այն, որ հայերի դեմ կատարվող այդ հայաթանքներին գործուն մասնակցություն են ունենում պաշտոնական անձինք և որ թուրքական կառավարության հրամանով հայերից գրավում են նրանց բոլոր տեսակի զենքերը³: 1912 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի հայ պատրիարքին ուղարկված զեկուցման մեջ Աղթամարի կաթողիկոսության ներկայացուցիչները հայտնում էին այն հայաթանքների, սպանությունների մասին, որոնք տեղի են ունենում թեմի ավաններում ու գյուղերում⁴: Էրզրումի ռուսական դիվանը հյուպատոս Ադամովը 1913 թ. դեկտեմբերի 7-ին հեռագրում էր Կ. Պոլսի իր ղեսպանին, որ քաղաքում մահմեդականներին արհեստականորեն գրգռում են հայերի դեմ: Այդ արվում է իթթիհադականների (երիտթուրքերի) տներում տեղի ունեցող գաղտնի ժողովներում: Իթթիհադականների միությունը քաղաքային կոմիսար Ահմեդ Խիլմի գլխավորությամբ վարում է խիստ հակահայկական պրոպագանդա⁵: Նույն Ադամովի 1913 թ. դեկտեմբերի 29-ի հեռագրում հաղորդվում էր. «Այստեղ (էրզրումում) տեղի ունեցող գաղտնի ժողովներում սկսել են խոսել հայկական կոտորածների մասին: Մոլլաների հրամանով մահմեդականները սկսել են գլուխները ծածկել սպիտակ շալմաներով: Ըստ տարածված լուրերի ամեն ինչ պատրաստ է ջարդերի համար, միայն սպասում են մայրաքաղաքի (Կ. Պոլսի) ազդանշանին»⁶:

Նման փաստերի մասին խոսում էին նաև շատ լրագրեր: Այսպես, Լոնդոնի «Թայմս» թերթը հայտնում էր, որ Կ. Պոլսի հայ պատրիարքը 1912 թ. դեկտեմբերին այցելել է թուրքական կառավարության ներքին գործոց մինիստրին և բողոքել, որ թուրքական թերթերը սանձարձակ պրոպագանդա են

³ *SL'ya Ispolnitya armiy v Osmanskoy imperii. Sbornik dokumentov i materialov*, pod redaktsiyey prof. M. T. Nersisyan. Yerevan, 1966, izd. AN ArmSSR, s. 201—202.

⁴ Архив внешней политики России (АВПР), Политархив, д. 3459, л. 68—69.

⁵ Сbornik dokumentov Ministerstva inostrannykh del Rossii, Pg., 1915, s. 125.

⁶ Նույն տեղում, էջ 133:

ծավալել հայերի դեմ: Նույն թերթը 1913 թ. փետրվարի 6-ին գրել է, որ Վահից ու Սղերդից ստացվել են հեռագրեր այն մասին, որ հայերի ու մահմեդականների հարաբերությունները օրեցօր սրվում են³։ Նույնաման բազմաթիվ տեղեկություններ հրապարակվեցին նաև հայկական, ռուսական ու ֆրանսիական թերթերում։

Այս բոլորը կատարվում էր 1911—1913 թ., այսինքն մի ժամանակ, երբ ոչ մի խոսք չկար հայերի «ապստամբությունների» մասին։ Իսկ ինչպես հայտնի է պատմության թուրք կեղծարարները հայերի դեպորտացիայի ու կոտորածի պատճառը համարում են 1915 թ. «հայկական ապստամբությունները»։ Զարմանալի տրամաբանություն։

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ եթե հանգամանորեն բացահայտվեր երիտթուրքերի 1909—1914 թթ. շովինիստական քաղաքականությունը, ապա այդ սեծապես կնպաստեր ավելի հստակ պատկերացնելու և հասկանալու Մեծ Նդեռնի պատմության հետ կապված շատ հարցեր։

Երկրորդ. Թուրքիայի նոր պատմությանը նվիրված պատմագիտական մի շարք ուսումնասիրություններում զարգացվում է այն տեսակետը, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանացիներն են ղեկավարել Թուրքիայի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականությունը, որ երիտթուրքերը միայն կատարել են գերմանացի ղեկավարականների ու դիվանագետների կամքը։ Այս սխալ կարծիքը արտահայտել է, օրինակ, ռուս նշանավոր թուրքագետ Անատոլի Միլլերը իր մի քանի գրքերում ու հոդվածներում՝ նվիրված Թուրքիայի նոր և նորագույն պատմության հարցերին⁴։

Իրականությունը, սակայն, այն է, որ 1915—16 թթ. ցեղասպանությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ երիտթուրքերի տարիներ առաջ մտածված ու մշակված բարբարոսական ծրագրերի իրագործումը։ Գերմանացի ագրեսորներն, իհարկե, հանդես են եկել երիտթուրքերի հետ միասին ու պաշտպանել նրանց։ Հայտնի է, որ գերմանական բանակի շատ սպաներ անգամ մասնակցել են հայերի կոտորածներին, բայց այնուհանդերձ կասկածից վեր է, որ Մեծ Նդեռնի գլխավոր, հիմնական մեղքը ընկնում է էնվեր, թայեաթ, Ջեմալ փաշաների և մյուս ռազմաշունչ զործիշների վրա, զործիշներ, որոնք Հայկական հարցում հետևողականորեն և ամենայն համառությամբ հետապնդում էին իրենց խիստ էսպանսիոնիստական, ջարդարարական ու ավանտյուրիստական ծրագրերը։ Նրանք ձգտում էին ոչնչացնել Հայաստանը, հայությունը, որպեսզի դրանով իսկ նպաստեն իրենց պանթուրքիստական նպատակների իրագործմանը։ Եթե գերմանացիները օգտագործում էին երիտթուրքերին, ապա վերջիններս էլ օգտագործում էին գերմանացիներին։ Հայտնի է, որ երբեմն առաջանում էին լուրջ տարաձայնություններ նրանց միջև։ Դա ամենայն սրությամբ տեղի ունեցավ հատկապես 1918 թ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Անդրկովկաս։ Այսպիսով, երիտթուրքերը սոսկ գործակալներ և կամակատարներ չէին, այլ ունեին իրենց սեփական մտածված ու մշակված ծրագրերը։

Հայերի ցեղասպանության պատճառների մասին գոյություն ունի նաև այլ սխալ կարծիք։ Այսպես, անգլիացի ակադեմիկոս պատմաբան Վ. Գոտվալդը, «Գաղտնի դիվանագիտությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ» արժեքավոր աշխատության մեջ հայերի ցեղասպանության հարցում խիստ գերազնահատում է կրոնական գործոնը, հայ և թուրք բուրժուազիայի միջև եղած հակամարտության հանգամանքն ու քրդական ավազակախմբերի դերը։ Նա անհրաժեշտ հստակությամբ չի ընդգծում այն ճշմար-

¹ The Times, London, 20, 12, 1912.

² Նույն տեղում, 6, 2, 1913.

³ См. А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции. Москва, 1948; Он же. Турция под гнетом германского империализма в годы мировой войны (1914—1918 гг.) («Исторический журнал», 1942, № 12).

տուությունը, որ Մեծ Եղեռնի գլխավոր պատասխանատվությունն ընկնում է թուրք մոլեռանդ ու ռազմաշունչ ղեկավարականների կլիկի վրա¹⁰:

Երրորդ. կարծում եմ զգալի թերություն պետք է համարվի այն հանգամանքը, որ հայերի ցեղասպանությանը նվիրված աշխատություններում, մասնավորապես, արևմտաեվրոպական ու ամերիկյան հեղինակների ուսումնասիրություններում դեռևս քիչ են օգտագործված Ռուսաստանի պետական արխիվներում պահպանված փաստաթղթերը: Իհարկե, շատ կարևոր նյութեր կան Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի արխիվներում, դա անվիճելի է: Բայց չի կարելի թերագնահատել ու չօգտագործել այն փաստաթղթերը, որոնք կան ռուսական արխիվներում: Ավելորդ չեմ համարում նշել, որ տարիներ շարունակ ես աշխատել եմ այդ արխիվներում, ուստի և կարող եմ ասել, որ զբաղվելով հարուստ նյութը կարևոր նշանակություն ունի հայերի ցեղասպանության, Հայկական հարցի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի նոր պատմության շատ հարցերի բազմակողմանի ուսումնասիրության համար: Ի դեպ, հարկ եմ համարում նշել, որ ռուսական արխիվների պաշտոնական նյութերը հիմնովին հերքում են ռուսաֆոբների (ռուսատյացների) հնարած այն առասպելը, թե ռուսական պետությունը ինչպես 1890-ական թթ., այնպես էլ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իբր ցանկացել է «գրավել Արևմտյան Հայաստանը առանց հայերի»: Պատմության կեղծարարների այդ թեզը, որ ժամանակին լայն տարածում գտավ թե՛ Կովկասում և թե՛ Եվրոպայում, ճիշտ չէ: Զի կարելի առանձին հետադեմ, սեհարյուրակային շինովնիկների հայացքները նույնացնել ռուսական պետության քաղաքականության հետ, ինչպես փորձել են կատարել քաղաքական նպատակներ հետապնդող շատ հրապարակախոսներ:

Հայերի 1915-16 թթ. ցեղասպանության մասին հարուստ, կարևոր նյութեր են պարունակում իր ժամանակի նաև ռուսական պարբերական մամուլը, ինչպես և Մոսկվայում, Ս. Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Օդեսայում ու այլ քաղաքներում լույս տեսնող ռուսահայերի բազմաթիվ ռուսալեզու թերթերը և հանդեսները: Վերջիններս հրատարակվում էին Ռուսաստանում գործող հայ հասարակական-քաղաքական ու բարեգործական կազմակերպությունների կողմից:

Հարկ է նշել, որ համեմատաբար քիչ են օգտագործված նաև Հայաստանի արխիվներում ու գրադարաններում պահվող փաստաթղթերը, որոնցում կան կարևոր տեղեկություններ հայկական կոտորածների, երիտթուրքերի անօրինակ գազանությունների, հայ կամավորական շարժման, հայության քաղաքական կողմնորոշման և այլ հարցերի մասին: Այդ նյութերը կասկած չեն թողնում մասնավորապես այն մասին, որ հակառակ թուրք պատմաբանների պնդումների, արևմտահայերը կազմակերպել են ոչ թե ապստամբություններ թուրքական պետության դեմ, այլ ստիպված են եղել դիմելու ինքնապաշտպանական մարտերի, որոնցից մի մասը ավարտվեց հաղթանակով: Փաստերը խոսում են նաև այն մասին, որ ռուսական բանակի կազմում կրո-վող հայ կամավորական ջոկատները զգալի դեր են խաղացել արևմտահայ խաղաղ բնակչության փրկության գործում: Այս հարցերի վերաբերյալ հարուստ նյութեր են կենտրոնացված հանրապետության պետական արխիվներում, էջմիածնի կաթողիկոսության դիվանում ու Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Չորրորդ. մի շարք պատմաբաններ ու հրապարակախոսներ այն կարծիքն են հայտնել, որ անցյալ դարի 90-ական թթ. Արդուլ Համիդ II սուլթանի կողմից իրականացված հայկական կոտորածները չպետք է համարել ցեղասպա-

¹⁰ В. В. Готлиб. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960
տե՛ս նշվածները՝ W. W. Gotlieb. Studies in Secret Diplomacy during the First World War. London, 1957.

նություն, այլ պատժողական նպատակներ հետապնդող ջարդեր ու հալածանքներ, որոնք ձեռնարկվել են ի պատասխան հայկական հեղափոխական կոմիտեների դրոշմանքության: Այս տեսակետն արտահայտողները կամա թե ակամա տուրք են տվել պատմության կեղծարարներին: Պատմական փաստերի բարեխիղճ ու մանրազնին ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակացության, որ գազանաբարո «կարմիր սուլթանը» նույնպես կիրառել է ցեղասպանության քաղաքականություն, այնպիսի քաղաքականություն, ինչպիսին իրագործեցին երիտթուրքերը 1915—16 թթ.: Այստեղ կարևորը ղոհների քանակը չէ. մի դեպքում 300 հազար, մյուս դեպքում միլիոնական: Մենք գիտենք, որ լինում են ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր ծավալի ցեղասպանություններ:

Հիմնադրող. Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված շատ աշխատություններում բավարար չափով չի բացահայտված թուրքական սուլթանների ու փաշաների մասսայական թալանների, դաժան ճնշումների ու ջարդերի այն քաղաքականությունը, որ կիրառվում էր ոչ թուրք ժողովուրդների, հատկապես քրիստոնյաների նկատմամբ: Շատ հեղինակների վրա, ըստ երևույթին ազդել է թուրք պատմաբանների այն կեղծ քարոզչությունը, ըստ որի հայերն իբր մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը ունեցել են ապահով կյանք ու լայն իրավունքներ, որ իբր Բ. Դուռը դիմել է ճնշումների միայն այն ժամանակ, երբ «ոչ երախտապարտ» հայերը սկսել են խռովություն ու ապստամբություններ օսմանյան պետության դեմ: Կարծում եմ պետք է վճռականորեն հերքվի այս շինծու և արտառոց հեքիաթը, պետք է հրապարակել բոլոր աղբյուրներն ու ճշգրիտ վկայություններն այն մասին, որ հայերը Օսմանյան կայսրության մեջ ապրել են ստրկական ու ճորտական վիճակում, որ նրանք մշտապես ենթարկվել են ջարդերի, բարբարոսական ճնշումների և անտանելի կեղեքումների: Բերենք մի քանի վկայություններ: Ֆրանսիացի հայտնի արևելագետ ու դիվանագետ Ա. Ժորժերը 1805 թ. Արևմտյան Հայաստանի մասին գրել է. «Այս երկրում հողագործը իզուր է սերմեր ցանում: Հունձը խլում են դեռ չհասունացած: Ավազակների կատաղությունից և նահանգում իշխող փաշաների հարստահարությունից ազատվելու համար գյուղացին ստիպված է լքել դաշտերը, փախչել ընտանիքով և իր շոտերով: Այս դժբախտ երկրում գոյություն չունի ո՛չ հայրենիք, ո՛չ ապահովություն, ո՛չ հանգիստ»¹¹:

Ռուս գեներալ Մ. Լիխուտինը, որի զորամասերը 1854 թ. գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի Անդրկովկասին սահմանակից գավառները, տարիներ հետո գրած իր հուշերում, խոսելով արևմտահայ գյուղացիների ծանր վիճակի մասին նշել է. «Հայերի, ինչպես և մյուս քրիստոնյաների դրությունը թուրքիայում անտանելի է... Սա տեսա մի քանի հայեր կտրված ականջներով ու քթերով, մի բան, որ արված էր ոչ թե դատարանով, այլ կամայականությամբ ու բռնությամբ այս կամ այն ազդեցիկ և հարուստ գյուղապետի կամ տեղական դատարանի անդամի կողմից: Հայերը մշտապես գտնվում էին տազնապի մեջ, ունեին ահաբեկվածի տեսք»¹²:

Մեր ականավոր ազգային գործիչ, ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձըտյանը Մուշ գավառում տիրող վիճակը 1864 թ. պատկերել է հետևյալ ձևով. «Գնդակների արձակում, արյան հոսում, ընչից ավար, ընտանյաց բռնաբարություն, եկեղեցու կողոպտում, օրինաց եղծում, կենաց գրավում...»¹³:

¹¹ Հո վ հ. Հակոբյան. Ուղեգրություններ, հատոր 2., ԺԹ դարի առաջին քսանամյակ, Հրատարակություն Մեղրոնյան ֆոնդի, Երևան, 1934, էջ 150:

¹² М. Лихутин. Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 годах. СПб., 1863, с. 168.

¹³ Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 70:

1876 թ. արևմտահայերի մի մեծ խումբ դիմելով էջմիածնի կաթողիկոս Գևորգ Դ-ին գրում էր. «Ձոր ու գիշեր տազնապի մեջ ենք. դառնորեն տառապում ենք գավառական պաշտոնյաների, հարկահանների, կառավարիչների և այլ բռնակալների ձեռքին, ընդհուպ մինչև այն, որ նրանք անպատվում են մեր եկեղեցական հովիվին, մեր կանանց համեստությունը, մեր աղջիկների պատիվը, հեղում են մեր երիտասարդների և ծերերի արյունը, անարգում են մեր տաճարի ու ծեսերի սրբությունը»¹⁴,

Եվրոպայում գործող հայ հայրենասերների կոմիտեն 1885 թ. դիմելով մեծ տերություններին նշում էր այն հանգամանքը, որ Բ. Դուան կողմից նախօրոք մշակված ծրագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանում ղեկավարում են մարդիկ, ավերվում են տնտեսություններ, կենսագործվում է ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականություն: Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոգվածի ընդունումից հետո թուրքական կառավարությունը իր բոլոր ջանքերը գաղտնի ուղղում է հայ ազգը իր հայրենիքում ոչնչացնելու նպատակին»¹⁵,

Իսլանդացի հռչակավոր արևելագետ էմիլ Դիլլոնը խոսելով արևմտահայերի ծանր վիճակի մասին, նշել է, որ Արևմտյան Հայաստանում հաստատված է կառավարման գազանային այնպիսի սիստեմ, որի հետ համեմատած Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հարավային շտատներում մի ժամանակ գոյություն ունեցող ստրկական կարգերի ռեաժանությունները միայն աննշան շարաշահություններ են»¹⁶: Նույն Դիլլոնը մի այլ կապակցությամբ գրել է. «Օտարերկրացի նշանավոր մի պետական գործիչ, որը սովորաբար համարվում է համոզված թուրքասեր, վերջերս ինձ հետ ունեցած մասնավոր խոսակցության ժամանակ նկատեց, որ թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում կարելի է ճիշտ բնորոշել որպես կազմակերպված ավազակություն, օրինականացված սպանություն և վարձատրվող անբարոյականություն»¹⁷:

Այս կարգի վկայությունները, որոնց թիվը շատ մեծ է, իհարկե, անհերքելի են: Ուստի դժվար չէ հասկանալ, որ խիստ ծանր, օրհասական պայմաններում գտնվող ժողովուրդը պետք է ոտքի կանգներ, պայքարի իր կյանքը, պատիվը, գոյությունը պահպանելու համար: Այդ նրա բարոյական իրավունքն էր ու սրբազան պարտքը: Բայց զարմանալին այն է, որ մի շարք պատմաբաններ փոխանակ նշելու հայ ազատագրական պայքարի ներքին սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական լուրջ պատճառները, գրել են, որ այդ շարժումը դրսի ուժերի, մասնավորապես, ռուսահայ մտավորականների կողմից արհեստականորեն հրահրված գործ էր: Նման տեսակետ արտահայտել է, օրինակ, մեր բազմամաստակ պատմաբան պրոֆեսոր Լեոն, իր այն աշխատություններում, որոնք նա ստեղծեց խորհրդային շրջանում՝ 1920-ական թթ. ռուս հայտնի պատմաբան Միխայիլ Պոկրովսկու վուլգար-սոցիոլոգիական դոգմաների ազդեցության տակ: Ուստի նշված տարիներին Լեոնի գրած մի շարք աշխատությունների նկատմամբ պետք է հանդես բերել քննադատական մոտեցում: Մի ուրիշ հեղինակ՝ Բագրատ Բորյանը, ղեկավարվելով նույն վուլգար դոգմաներով ու քաղաքական այլևայլ նկատառումներով, այնքան հեռու գնաց, որ հակառակ պատմական փաստերին, նորից կրկնեց այն արտառոտ տեսակետը, թե Օսմանյան կայսրության լծի տակ գտնվող հայ

¹⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (Երևան), կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, փաստաթուղթ 2:

¹⁵ Архив внешней политики России. Посольство в Константинополе, д. 3133, л.т. 27—28.

¹⁶ E. J. Dillon. The Condition of Armenia (The Contemporary Review, N. Y., London, August, 1895).

¹⁷ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1991, էջ 87:

բնակչությունը եղև է ապահով ու բարեկեցիկ վիճակում¹⁸։ Բորյանը և նրա հեղինակները փաստորեն կրկնել են պատմության բացահայտ կեղծարարներին։

Վեցեւորդ. Մի շարք աշխատություններում արտահայտված է այն կարծիքը, թե հայերի ցեղասպանության հարցում բոլոր մեծ պետությունները ցուցաբերել են անտարբերություն և ոչինչ չեն ձեռնարկել դադարեցնելու երիտթուրքերի ոճրադործությունները։ Այս տեսակետը, որ իշխում է նաև մամուլում տպագրված հրապարակախոսական հոդվածներում թերի է և չի բացահայտում ամբողջ ճշմարտությունը։ Բանն այն է, որ մեզ այստեղ հետաքրքրող հարցերում տարբեր պետություններ վարել են տարբեր քաղաքականություն։

Հանրահայտ է, որ կայսերական Գերմանիան՝ Թուրքիայի ռազմական դաշնակիցը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ամեն կերպ հովանավորել ու պաշտպանել է թուրք ռասիստներին։ Ավելին. գերմանական իմպերիալիստները մասնակցություն են ունեցել արևմտահայերի դեպորտացիայի (բռնի տեղահանության) ու մասսայական կոտորածների ծրագրերը մշակելու և իրականացնելու գործում։ Այլ քաղաքականություն են վարել Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնք պատերազմում էին Թուրքիայի ու Գերմանիայի դեմ և այդ տարիներին շունեին հակահայկական ծրագրեր, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որ 1914—1916 թթ. չէին մասնակցում պատերազմին և կարող էին որոշ ճնշում գործ դնել երիտթուրքերի վրա։ Բայց ամերիկյան կառավարությունը, չցանկանալով իր հարաբերությունները սրել Թուրքիայի ու Գերմանիայի հետ, իսկապես, բռնեց անտարբեր դիրք, չնայած նրան, որ ամերիկյան առաջավոր, մարդասեր շատ գործիչներ ու այլևայլ հասարակական կազմակերպություններ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին թուրքական վայրագությունների դեմ։ Հիշենք թեկուզ Հենրի Մորգենթաուի ազնիվ և համարձակ ելույթները թուրք բարբարոսների դեմ։

Ինչպիսի՞ն էր ցարական Ռուսաստանի դիրքորոշումը։ Ցարական կառավարությունը, իհարկե, բռնապետություն էր, վարում էր սոցիալական ու ազգային ճնշման քաղաքականություն, մերժում էր հայկական պետականություն ստեղծելու գաղափարները, նա էր, որ փակեց հայկական դպրոցներին մեծ մասը, XX դարի սկզբին բռնազրավեց հայոց եկեղեցու գույքն ու կալվածքները և այլն։ Դրանք հայտնի փաստեր են։ Սակայն չնայած այդ բոլորին Ռուսաստանը, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, հավատարիմ հայ-ռուսական բարեկամական հարաբերությունների դարավոր ավանդույթներին, 1915—1917 թթ., ինչպես նաև նախորդ ավելի քան երկուհարյուր տարիների ժամանակաշրջանում, աշխատել է ապահովել, պահպանել հայության ֆիզիկական գոյությունը, հանդես է եկել թուրք շուվինիստների հայաջինջ քաղաքականության դեմ, փորձել է խաթարել պանթուրքիստների ծրագրերը։ Հայկական հարցում համընկել են Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի շահերը։

Մենք արդեն նկատեցինք, որ մի շարք հեղինակներ անտեսելով փաստերը փորձում են հիմնավորել այն կարծիքը, որ իբր ինչպես 1890-ական թթ., այնպես էլ 1915—16 թթ. Ռուսաստանը ցանկացել է զրավել Արևմտյան Հայաստանը և այն հայաթափ անել։ Որոշ հեղինակներ պնդում են, որ ռուսական բանակի 1915 թ. ամռան նահանջը, օրինակ, հետապնդել է մի նպատակ՝ հնարավորություն տալ թուրքական զորքերին կազմակերպել արևմտահայ բնակչության նոր կոտորած։ Համառ ռուսաֆոբների այս և այլ «փաստարկները» իհարկե չեն համապատասխանում իրականությանը։ Տարիներ առաջ դա հաջողությամբ ցույց է տվել Հայաստանի արխիվների վարչության պետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, գնդապետ Աշոտ Հարությունյանը և

¹⁸ Б. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч. I, М.—Л., Госиздат, 1928.

ալ: հեղինակներ¹⁹: Հարկ է այստեղ մեկ անգամ ևս ընդգծել այն հանգամանքը, որ ի կարելի զինվորական առանձին գործիչների տրամադրությունները և ցանկությունները նույնացնել Ռուսաստանի պետական քաղաքականության հետ:

Ռուսաստան, թուրքոֆիլ ու արևմտյան կողմնորոշում ունեցող հեղինակները զարմանալիորեն անտեսում, «մոռանում են» փաստերը: Սակայն ում հայտնի չէ, օրինակ, որ 1915 թ. մայիսի սկզբին ռուսական զորքերը փրկեցին Վանում պաշարված հայությանը անխուսափելի կոտորածից: Ինչու չհիշել այն փաստը, որ միայն 1916 թ. ռուսական կառավարությունը արևմտահայ գաղթականությանը օգնելու համար տրամադրել է 250 միլիոն ռուբլի (ոսկով): Հայ գաղթականությանը ո՞վ պատասպարեց Հյուսիսային Կովկասում, Սևծովյան քաղաքներում ու Ռուսաստանի այլ վայրերում: Մի՞թե հայտնի չէ, որ Կովկասյան ֆրոնտում քաջաբար կռվող ռուս զինվորներն ու կազակները փրկեցին հազարավոր հայ որբ երեխաներ: Ի դեպ, այդ մասին շատ կարևոր նյութեր են տպագրվել «Արմյանսկի վեստնիկ», «Արմյանե ի վանյա» և այլ պարբերականներում: Բայց սահմանափակվենք այսքանով:

Ի վերջո, հարկ է կանգ առնել նաև մի այլ հարցի վրա: Հայտնի է, որ մեր պատմագրությունը միշտ էլ բավական լրջությամբ իր քննադատական խոսքն է ասել պատմության թուրք և օտարերկրյա կեղծարարների մասին: Բայց անհասկանալի պատճառներով լռություն է պահպանվում այն հայ հեղինակների նկատմամբ, որոնք նույնպես աղավաղում են մեր ժողովրդի նոր պատմության շատ կարևոր էջերը: Ահա մի օրինակ:

Երկու տարի առաջ, 1993 թ. Վենետիկում լույս տեսավ «Նյութեր հայ ժամանակակից քաղաքական պատմության» խորագիրը կրող մի աշխատություն²⁰, որը հրապարակության է պատրաստել Հ. Տաճատ վրդ. Երասխանյանը: Հավաքելով ու կարգի բերելով վրդ. Սահակ Տեր Մովսեսյանի (1878—1956) մեր դարի սկզբին (1912—1915 թթ.) կատարած գրառումները, վարդապետ Երասխանյանին հաջողվել է լույս աշխարհ բերել մի գիրք, որի մասին նա գրում է. «Մեր համեստ կարծիքով, հանրության մատուցած այս հրատարակությունը, վերլուծումներու և տեսություններու թերևս ամենին հանդուգն ու շահեկան ուսումնասիրությունն է, որ ցարդ հրապարակ ելած ըլլա, մեր ազգային նորագույն պատմության ամենին դժբախտ ժամանակաշրջանին նվիրված» (տե՛ս «Առաջաբանը» էջ 6):

Աշխատության մեջ, իհարկե, կան իրատես դատողություններ և քննադատական ճիշտ դիտողություններ: Բայց դժբախտաբար մեր ժողովրդի պատմության շատ կարևոր դրվագների մասին այդ գրքում թույլ են տրված մի շարք կոպիտ սխալներ ու արտառոտ մտքեր: Այնտեղ, օրինակ, փաստորեն զարգացվում է այն տեսակետը, որ Մեծ Նդեռնի մեղքը ընկնում է Կ. Պոլսի հայ պատրիարքի և արևմտյան ռուսասեր մտավորականության վրա: Քարոզ է կարդացվում այն մասին, որ արևմտահայերը պետք է ընդունենին երիտթուրքերի առաջարկները և հրաժարվեին ռուսական կողմնորոշումից: Եթե այդ կատարվեր, ապա երիտթուրքերը կիրականացնեին նախատեսված բարենորոգումները Արևմտյան Հայաստանում և դրանով իսկ կկանխվեր ցեղասպանությունը: Անտեսելով պատմական փաստերը, մեր հարգելի վարդապետները ոգևորված իրենց «վերլուծումներով» փորձում են համոզել ընթերցողին, թե ցարական կառավարությունը եղել է արևմտահայության դիմադրիմ թշնամին, որ նա է ինչպես 1890-կան թթ. կոտորածների, այնպես էլ Մեծ

¹⁹ А. О. Арутюнян. Кавказский фронт. 1914—1917, Ереван, изд. «Айастан», 1971; Մ. Ներսիսյան. Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության մի քանի հարցերի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, № 1—2):

²⁰ Տե՛ս Հ. Սահակ վրդ. Տեր-Մովսեսյան. Նյութեր հայ ժամանակակից քաղաքական պատմության (1912—1915). Պատմաքաղաքական վերլուծումներ, Վենետիկ, Սբ. Դավար, 1993, 347 էջ:

Եղեռնի գլխավոր մեղավորը: Ավելորդ համարելով կանգ առնել մյուս անհիմն կարծիքների վրա, նշենք, սակայն, որ գրքում կան նաև հակասական պնդումներ ու փաստական սխալներ:

Հետաքրքիր է նկատել, որ Մեծ Եղեռնի պատմությունն աղավաղող նման կարծիքներ վերջին տարիներին առտահայտեցին նաև այլ հայ հեղինակներ: Այսպես, Հայաստանի պարբերական մամուլի մի շարք օրգաններում տպագրվեցին հոդվածներ, որոնցում փորձեր արվեցին տարածել հակառուսական, ըստ էության թուրքոֆիլական դադափարներ: Այդ պրոպագանդան, սակայն, ինչպես որ պետք էր սպասել, հաջողություն չունեցավ, մեր հասարակայնությունը լայն շրջանները մերժեցին այն:

Հարց է ծագում: Ինչու՞վ բացատրել հայ մարդկանց վերը նշված կոպիտ սխալները: Գլխավոր պատճառը իմ կարծիքով այն է, որ պատմության հարցերի մասին գրող այդ հեղինակները ոչ թե մասնադեմներ, պրոֆեսիոնալներ են, այլ պարզապես դիլետանտներ, սիրողներ: Գիտական խորը ուսումնասիրությունների փոխարեն նրանք լույս աշխարհ են հանում մակերեսային, գիտության հետ առնչություն չունեցող աշխատություններ: Զտրմանալին հատկապես այն է, որ նրանք անտեսում են մեր իմաստուն նախնիների՝ Հովսեփ էմինի, Շահամիր Շահամիրյանի, Հովսեփ Արղունյանի, Ներսես Աշտարակեցու, Նաչատուր Աբովյանի, Ստեփանոս Նազարյանի, Գրիգոր Արծրունու, Բաֆֆու, Կոմիտասի, Հովհաննես Թումանյանի, զորավար Անդրանիկի, Ավետիք Իսահակյանի, Վիլյամ Սարգսյանի և ուրիշ ականավոր գործիչների վկայություններն ու պատգամները, անտեսում են պատմության դասերը:

Այսպիսի պարագաներում մասնագետները պետք է վճռականորեն դատապարտեն նաև հարցին անտեղյակ հայ հեղինակներին: Կարծում եմ, նրանք քաջութուն կունենան ընդունելու իրենց սխալները: Այդպիսի դեպքեր եղել են անցյալում: Հիշենք դրանցից միայն մեկը:

Հայ նշանավոր քաղաքական գործիչ Արմեն Գարոն հայերի քաղաքական օրինակների մասին XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբին ուներ այլ տեսակետ: Բայց պատմական իրադարձությունների ազդեցության տակ նա իր կյանքի վերջին տարիներին եկավ ուրիշ եզրակացության: 1921 թ. դեկտեմբերին գտնվելով Վաշինգտոնում Ա. Գարոն Բոստոնում լույս տեսնող «Հայրենիք» թերթի խմբագրին հղեց մի նամակ, ուր կան այսպիսի տողեր:

«Առանց ուսական activ աջակցության մենք հնարավորություն չենք ունենալ գոնե կիսով չափ իրականացնել մեր ազգային իդեալը՝ ունենալու սեփական հայրենիք մը՝ անկախ կամ թեկուզ կիսանկախ, ուր մեր ժողովուրդը հնարավորություն ունենա յուր հալալ աշխատանքով ապրելու հեռու թրքական սուրեն և հուրեն... Միայն Ռուսաստանն է, որ կարող է mandate-ր լինել: Ուրիշ ոչ ոք չի գնալու Հայաստանի սարերու վրա յուր զինվորները սառցնելու: Այս վերջին կետը խնդրեմ ամուր մը խոթես մեր բյուզանդական և եգիպտական հոսոսներու գլխին մեջ»²¹:

Նշանավոր հայրենասերի այս եզրակացությունը անհրաժեշտ է: Նրա վերը բերած իրատես մտքերը ճշմարիտ և խիստ այժմեական են նաև մեր օրերի համար:

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА ЗАПАДНЫХ АРМЯН 1915—1916 гг.

Академик НАН РА М. Г. НЕРСИСЯН

Р е з ю м е

О геноциде армян 1915—1916 гг. создана богатая литература, за прошедшие восемь десятилетий вышло в свет немало серьезных научных исследований. Одна-

²¹ «Հայրենիք» տարեգիրք, Բոստոն, 1946:

Но несмотря на это, в деле изучения и освещения истории этой большой трагедии армянского народа еще имеется ряд упущений, недостатков и ошибок. По нашему мнению, например, еще недостаточно глубоко исследованы националистическая расистская идеология и политика младотурок-иттихадистов в период 1909—1914 гг., не раскрыты и не оценены решения их тайных собраний 1910—1911 гг., решения, в которых был предопределен геноцид западных армян 1915 г. Некоторые историки и публицисты, говоря о причинах геноцида западных армян, допускают ошибки, не отделяя главного от второстепенного. Серьезным недостатком следует считать то обстоятельство, что европейская и американская историография этого вопроса очень мало использовала те богатые материалы, которые имеются в государственных архивах России и Армении. Думаю, необходимо публиковать новые сборники этих документов.

ON SOME QUESTIONS OF THE HISTORY OF THE WESTERN ARMENIANS' GENOCIDE IN 1915—1916

Academician of the NAS of the RA M. G. NERSISSIAN

S u m m a r y

There exists a rich literature on the Armenian Genocide of 1915—1916. Within the last eight decades a number of serious scientific works have been published. However, the research and analysis of the tragic history of the Armenian people is still full of misinformation, omissions and mistreatment of the subject. In our opinion, the issues of nationalist and racist ideology and policy of the Young Turks (Ittihadists) in 1909—1914, among others, have not been studied to a sufficient extent; as well as the significance of the decisions made at their secret meetings in 1910—1911 which predetermined the Genocide of the Western Armenians in 1915. Some authors, when discussing the causes of the Genocide of the Western Armenians, make the mistake of confusing the primary and the secondary versions. One of the serious shortcomings of European and American historiography has been its failure to fully utilize the rich literature on this subject from the state archives of Armenia and Russia.